

УДК 7.03(477)»20»

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2024.3.2>**Балаба Олена Олександрівна**

здобувачка вищої освіти другого магістерського рівня
кафедри теорії і історії мистецтва
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури
ORCID ID: 0009-0008-1029-6059
olena.balaba@naoma.edu.ua

Мазур Вікторія Павлівна

кандидатка мистецтвознавства, доцентка,
деканка факультету теорії та історії мистецтва
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури
ORCID ID: 0000-0003-1365-7581
viktoriya.mazur@naoma.edu.ua

ХУДОЖНІЙ АР'ЄРГАРД ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Метою статті є визначення поняття «художній ар'єргард», його феномену та ролі у сучасному українському мистецтві та дослідження, чому художній ар'єргард став окремим напрямком наприкінці вісімдесятих – початку дев'яностих років ХХ століття.

Термін «художній ар'єргард» виник наприкінці 1980-х років як протиположність до постмодерністському мистецтву. Фундаментальні мистецтвознавчі дослідження напрямку у творчості сучасних українських художників не проводилися, тому важливо визначитися з термінологією, окреслити риси напрямку та визначити митців, які працювали за цим напрямком.

Попри те, що історія художнього ар'єргарду в Україні охоплює проміжок у понад тридцять п'ять років, досліджень, присвячених безпосередньо українському художньому ар'єргарду, мало, а наявні джерела дають лише загальну характеристику творчого становлення цього напрямку. Термін «художній ар'єргард» придумав український художник Матвій Вайсберг, а визначив критик Андрій Мокроусов, який тоді був редактором літературно-мистецького альманаху «Новий Круг», зараз є директором та відповідальним редактором видавництва «Критика». Перша згадка та пояснення напрямку є у статті «Анабазис чотирьох у просторі нового мистецтва», яка була написана Мокроусовим до каталогу виставки «Anabasis» у Києві у 1993 році. Далі була ще одна стаття до виставки Матвія Вайсберга «Час світу. Живопис та графіка» у 1995 році. До публікацій про художній ар'єргард можна віднести й матеріал мистецтвознавиці Інни Булкіної до великого каталогу «Матвій Вайсберг», який був виданий у 2019 році у Києві. Андрій Мокроусов наполягає на тому, що новий напрямок виник як протиположність до тотальної перебудови митців з соціалізму на постмодернізм. За думкою критика, «ар'єргард», який в ті часи жваво обговорювали митці та критики в майстернях та на виставках, не був широко зафіксовано у ЗМІ чи наукових дослідженнях. Терміном «ар'єргард» Мокроусов та Інна Булкіна позначають роботи групи художників, які працювали в той час та не маркували своє мистецтво як авангард чи постмодернізм.

Об'єкт дослідження – художній ар'єргард як феномен у контексті розвитку сучасного українського мистецтва. Фактично ми маємо перше нагадування про напрямок у каталозі до виставки «Anabasis» 1993 року, яка проходила у Київській картинній галереї, яка тоді мала назву «Музей російського мистецтва». Ар'єргард активно розвивався у 1990-ті – той час, коли суспільство зазнало великих змін, а мистецтво жваво реагувало на ці зміни.

Новизна наукового дослідження: у дослідженні вперше проаналізовано та уточнено термінологію «художнього ар'єргарду».

Ключові слова. Ар'єргард, художній ар'єргард, феномен, гуманізм, майстерність, артистизм, Матвій Вайсберг, Ваган Ананян, Андрій Мокроусов, Олена Придуралова, Олексій Аполлонов, Олег Бур'ян, Микола Сологубов, Олександр Захаров, Олександр Лірнер, Йосиф Бейлін, Гражина Стриковська.

Balaba Olena, Mazur Viktoriia. ARTISTIC REARGUARD AS A PHENOMENON OF CONTEMPORARY UKRAINIAN ART

The purpose of the article is to define the concept of «artistic rearguard», its phenomenon and role in contemporary Ukrainian art, and to study why the artistic rearguard became a separate trend in the late eighties and early nineties of the twentieth century.

The term «artistic rearguard» emerged in the late 1980s as a counterweight to postmodern art. There have been no fundamental art historical studies of this trend in the work of contemporary Ukrainian artists, so it is important to define the terminology, outline the features of the trend, and identify the artists who worked in this direction.

Despite the fact that the history of the artistic rearguard in Ukraine covers a period of more than thirty years, there are few studies devoted directly to the Ukrainian artistic rearguard, and the available sources provide only a general description of the creative formation of this movement. The term «artistic rearguard» was coined by the Ukrainian artist Matviy Vaisberg and defined by the critic Andriy Mokrousov, who was then the editor of the literary and artistic almanac «Novyi Krug» and is now the director and executive editor of the «Krytyka» Publishing House in Kyiv. The first mention and explanation of the trend is in the article «Anabasis of Four in the Space of New Art,» which Mokrousov wrote for the catalog of the «Anabasis» exhibition in Kyiv in 1993. This was followed by another article for the exhibition of Matviy Vaisberg «Time of the World. Painting and Graphics» in 1995. The publications about the artistic rearguard also include the material by art historian Inna Bulkina for the large catalog «Matviy Vaisberg» published in 2019 in Kyiv. Andriy Mokrousov insists that the new trend emerged as a counterweight to the total reorganization of artists from socialist realism to postmodernism. According to the critic, the «rearguard,» which was lively discussed by artists and critics in workshops and exhibitions at the time, was not widely documented in the media or in scientific research. The term «rearguard» is used by Mokrousov and Inna Bulkina to refer to the works of a group of artists who worked at the time and did not label their art as avant-garde or postmodernism.

The object of the study is the artistic rearguard as a phenomenon in the context of the development of contemporary Ukrainian art. In fact, we have the first reminder of this trend in the catalog for the 1993 exhibition «Anabasis», which was held at the Kyiv Art Gallery, which was then called the Museum of Russian Art. The rearguard was actively developing in the 1990s, a time when society underwent great changes, and art was responding to these changes.

The novelty of the research: the study is the first to analyze and clarify the terminology of the «artistic rearguard».

Key words. *Rearguard, artistic rearguard, phenomenon, humanism, skill, artistry, Matviy Vaisberg, Vahan Ananyan, Andriy Mokrousov, Olena Pryduvalova, Oleksiy Apollonov, Oleh Burian, Mykola Sologubov, Oleksandr Zakharov, Oleksandr Lirner, Yosyp Beilin, Grażyna Strykowska.*

В основу дослідження покладено принципи термінологічного аналізу та історизму. Підхід до вивчення теми передбачає поєднання таких методів наукового дослідження, як аналітичний – для вивчення стану дослідження обраної теми; системний – для обробки літературних джерел; порівняльний – для визначення спільних та відмінних рис митців напрямку «художній ар'єргард».

Ар'єргард у перекладі з французької мови означає тилову охорону. За тлумачним словником, «ар'єргард – це частина війська або флоту, яка під час походу йде позаду головних сил з метою охорони їх від нападу; протилежне авангард» [1]. Термін використовується для визначення військового підрозділу чи частини, що охороняє військо при переміщенні із фронту в тил або вздовж фронту. Тобто до ар'єргарду відносяться ті, хто самостійно та відповідально забезпечує дії авангарду – передового загону війська.

Термін «ар'єргард» критик Андрій Мокроусов вперше письмово використовує у 1993 році навмисно та провокативно, як раз протиставляючи ар'єргард моді на постмодерне мистецтво та підкреслюючи особливий характер напрямку, який можна спростити до слогана: «хай ми знаходимося в засідці, але ми – охоронці вічних художніх цінностей, ми прикриваємо ваші вічні цінності».

У квітні 1993 року у Київській картинній галереї відбулася спільна виставка «Anabasis» чотирьох митців київського ар'єргарду: Матвія Вайсберга, Миколи Сологубова, Олега Бур'яна та Олександра Захарова [2]. Були представлені живопис та графіка, фото яких потім увійшли у каталог до виставки. А критик Андрій Мокроусов написав розлогий текст-вступ до відкриття виставки та використав поняття «художній ар'єргард», відокремив його від авангарду та назвав напрямком сучасного мистецтва, народже-

ного в Україні та на той час більш відомим у Європі, ніж на теренах колишнього СРСР. Це сталося тому, що після руйнування тоталітарної держави українські митці несподівано отримали можливість виїжджати за кордони у вільні країни та не боятися, що їх здадуть КДБ за їхнє «неправильне», у рамках радянського строю, мистецтво.

І дійсно, якщо прослідкувати творчість найбільш відомого з цієї четвірки українського художника Матвія Вайсберга, на момент квітня 1993 року в нього був дуже потужний закордонний виставковий «послужний» список: у 1990 році це групові виставки у місті Треллеборг у Швеції, у Чикаго у США та у тодішній Чехословаччині – у Празі; у 1991-му – це спільні проекти у Познані у Польщі та у Будапешті в Угорщині, а у 1992-му роботи Вайсберга були представлені в галереї «23» у Гарлемі у Нідерландах [2]. Це означає, що на той момент відкриття виставки у Києві на одному з самих відомих артмайданів столиці – Музеї російського мистецтва, ар'єргардисти були відомими художниками за межами України.

Іл. 1. Матвій Вайсберг. Розмова в Самаррі. 1992 рік. 90x117. Полотно, олія

В каталозі до виставки «Anabasis» у «послужному» списку виставок Матвія Вайсберга ми знаходимо й виставку в Києві в художньому клубі «Ойкумена», яка мала назву «Час ар'єргарду» та проводилася у 1991-му році. Тобто ми можемо відмітити, що термін «ар'єргард» використовувався ще раніше

1993 року. Художній клуб «Ойкумена» на той час був відомою неформальною галереєю на Хрещатику, 24 – на другому поверсі над магазином «Мистецтво» (Іл. 2). Зі слів Матвія Вайсберга, саме цей клуб наприкінці існування СРСР активно виставляв роботи молодих українських митців, а також продавав їх.

Іл. 2. Магазин «Мистецтво» на Хрещатику, 24. На другому поверсі наприкінці 1980-х – початку 1990 років був художній клуб «Ойкумена», де проводилися виставки сучасного мистецтва

У другій половині 1980-х художники виходять на вулиці: малювати портрети та виставляти свої роботи. Про це пише Матвій Вайсберг у книзі «Продовження слідує. Спогади» [4, с 113-114]. З Дня Києва 1984 року почалися вернісажі просто неба на Андріївському узвозі – і в той час їх ще пробували контролювати хурдади від влади. Саме вуличні митці потім стали об'єднуватися, малювати портрети спочатку в підземному переході під Хрещатиком на майдані Незалежності, який називали тоді «Труба», а також займати порожні будинки під майстерні в центрі міста, де потім збиралися та працювали, створювали нове. Це був по-справжньому революційний час, зв'язаний з кінцем епохи СРСР та початком незалежності України. Свобода від цензури та пропаганди сприяла сучасному новому мистецтву: замість нудного соцреалізму, який всім набив оскомку «політикою партії та радянського уряду», митці нагадали про авангард та постмодернізм. Про це пише арткритикиня Інна Булкіна: «Люди сміючись розлучалися зі своїм тяжким, страшним, зі своїм «незручним» минулим [5, с. 14].

Мокроусов пояснює виникнення художнього ар'єргарду «усвідомленням кінця століття: культурного зламу, заходу епохи та осені цивілізації» [2]. Він пише, що таким часам в історії притаманне різке світло, «в колі якого видно душевні схильності та рухи дійових осіб» [2]. Завдяки такому різкому світлу, за думкою Мокроусова, можна добре побачити «відступників» – тих митців, які не співвідносяться до якихось ідеологічних об'єднань, їх не можна віднести до чинних структур та пояснити їхню творчість існуючими термінами, але їхня творчість вже є «великим стилем». Критик каже, що такі художники впізнають один одного, але не належать до відомих течій та напрямків завдяки особливому погляду, прихильності традиціям, гуманізму та саме зламу епох.

«Ар'єргард – мистецтво послідовно фігуративне, наративне і драматичне, антропологічне і персоналістське за своїми інтенціями, екзистенціальне і трагічне за світовідчуттям. Це є мистецтво, що визнає гуманістичні цінності; в його ієрархії вартостей особливе місце належить витвору, картині, – майстерно виконаному, завершеному і наповненому смыслом художньому тексту», – декларує Андрій Мокроусов [2, 2].

Вже тоді, у 1993-му, Мокроусов вважає основними художниками ар'єргарду чотирьох учасників виставки – Матвія Вайсберга (Іл. 1), Олега Бур'яна (Іл. 3), Олександра Захарова (Іл. 4), Миколи Сологубова (Іл. 5), а також киян Олексія Аполлонова (Іл. 6), Олену Придувалову (Іл. 7), Олександра Лірнера тих часів, а також вірменського художника Вагана Ананяна, який на той момент мешкав у Таллінні в Естонії та підписував свої роботи «Ваган Кіпп», та польську художницю Гражину Стриковську. По сьогоднішній день у Києві працюють Вайсберг, Аполлонов, Придувалова, Сологубов. Давно залишили Україну Захаров та Бур'ян і не пов'язують свою творчість з українським мистецтвом. У 2006-му пішов в засвіти художник Ваган Ананян. Крім них автор згадує «старішину київських стихійних традиціоналістів» Йосифа Бейліна. Його роботи знайти не вдалося, зі слів Матвія Вайсберга, його родичі вивезли все до Ізраїлю, їхній слід зник.

Іл. 3. Олег Бур'ян. Моління про чашу. 1993 рік

Статтю до відкриття виставки «Anabasis» 1993 року зараз відверто можна назвати маніфестом ар'єргарду. Критик підкреслює три основні риси напрямку: «людяність, артистизм, майстерність» [2]. Він називає їх «імперативами» школи ар'єргарду. Ремесло та служіння Мокроусов вважає також ознаками ар'єргарду.

Іл. 4. Олександр Захаров. Портрет. 1993 рік. 36x29. Папір, змішана техніка

Цей момент ремесла як ідею повернення до цехового досвіду та традиційного живописного змісту підкреслює арткритикиня Інна Булкіна [5, с. 14]. Вона каже, що ар'єргардисти не просто «захищали спину» класичного живопису, вони повертали сенс мистецтва. «Здається, що у міру того, як звичайно зрозумілий авангард йшов від очевидної фігуративності, виймав з картини зміст, залишаючи,

звільняючи форму (а «пост-живопис» уже і форму «скидав», підміняючи її кураторським підводом), – тією самою мірою ар'єргардний Вайсберг цей живописний зміст, цей великий сенс повертав», – констатує Булкіна в передмові до каталогу «Матвій Вайсберг» 2019 року.

Андрій Мокроусов ще у 1993-му підкреслює, що нове мистецтво, яке прийшло на зміну тоталітарному, потребує погляду зі сторони, співучасті у процесі, – це і є нова людяність. Новий гуманізм. «Нова архаїка та нова класика живописців ар'єргарду менш всього сполучаються з концептуальним акціонізмом, з постмодерністським культурологічним юродством, яке затопило та затоптало навколо себе всі живі, здорові та здатні до тверезого іронічного аналізу сили», – додає критик [3].

Іл. 5. Микола Сологубов. Спокуса. 1992 рік.
Монотипія

Він розвиває ідею ар'єргарду не всупереч століттю авангарду, а разом з ним, застосовуючи «ретроспективну оптику» – своєрідне підняття над ситуацією та декларує ар'єргард як «усвідомлену культурну реакцію митців інтелектуально-традиціоналістської орієнтації на посилення в середині 80-х років впливу попарту, акціонізму, концептуалізму та інших постмодерністських течій...» [2].

Мокроусов не протиставляє ар'єргард авангарду, підкреслює, що ар'єргард – це тили авангарду, а художників ар'єргарду вважає новими пророками та духовними лідерами. «Для екзис-

тенціально орієнтованих митців ар'єргарду, які сповідують свого роду неокласичну ностальгію, головне завдання мистецтва, – протистояти варварству і негативізму сучасної цивілізації, спираючись на етичні та естетичні цінності, закладені в різноманітних культурних парадигмах минулого», – каже він [2].

Іл. 6. Олексій Аполлонов. Без назви. 1995 рік.
27x19. Папір, авторська техніка

Іл. 7. Олена Придувалова. Євпаторія. 2000 рік.
90x70. Папір, гуаш

Вже на виставці «Анабазіс», назва якої має два сенси: «сходження» та «повернення», художники звертаються до свого глядача, потребуючи від нього інтелектуальних сил та знань та пропонуючи натомість інтелекту-

альну насолоду. «Тонкі алюзії та ремінісценції, які наповнюють роботи, полемічні цитати, парафрази, фігури стилізації, елементи високої пародії, що виважено використовуються ними, а також тяжіння до символу та міфу, метафізичних, біблейських, культурологічних, історичних сюжетів і мотивів, – все це робить знайомство з малярством нелегкою, але надзвичайно вдячною духовною роботою», – підсумовує арткритик [2].

Іл. 8. Ваган Ананян. Святий Георгій перемагає змія. 1989. 88x66. Полотно, олія

Вже з кінця 1980-х ар'єргардисти робили живопис та графіку окремими серіями. Гражина Стриковська так написала чотири роботи з головами сповнених муками людей під назвою «Юдейська війна». Ваган Ананян майже все життя присвятив своїм лицарям та мадоннам на полотні. Матвій Вайсберг на початку 1990-х видав декілька серій картин, пов'язаних як з Києвом, повстанням у Варшавському гетто, грою у шахи, так й з біблійними темами, одна з яких – масштабна серія «Сім днів». Зараз він також фактично все видає партіями: і живопис, і графіку. Олена Придувалова досі малює всі свої роботи циклами: Крим, портрети, Київ, вокзали, базари, квіти. Навіть своїх ляльок-мотанок художниця робить серіями. І так фактично ми маємо сказати про кожного художника ар'єргарду. Це постійне повернення та переосмислення, пошук нових сенсів та смислів також притаманно напрямку художнього

ар'єргарду. Митці не просто спостерігають реальність та відображують час, щоб залишитися у вічності. Вони шукають сенс життя, пояснюють його фігуративно та передають його у своїх роботах.

Іл. 9. Гражина Стриковська. Юдейська війна. Кінець 1980-х. Полотно, олія

Фактично ар'єргард можна назвати новим гуманізмом у мистецтві, тому що він повернутий до людини, її переживань, емоцій, екзистенції. Пізніше Матвій Вайсберг використовує свій «слабкий антропний принцип» як модель Всесвіту: людина з'явилася у ньому не тільки як свідок, але як і мірило цього світу. Цей момент описує доктор історичних наук Віктор Карпов у своїй роботі «Антропний принцип творчості Матвія Вайсберга» у 2021 році [6]. Він підкреслює, що «образотворче мистецтво, живопис – це найбільш рукотворне посилення у майбутнє та відображення світу, відображення емпатичне, внутрішнє, пережите та осмислене та ейдетично, образно представлене» [6, с.336]

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Виниклий на зламі епох художній ар'єргард з'явився наприкінці 1980-х – початку 1990-х років у Києві, об'єднав у своєму напрямку митців, які тяжіли до класичного мистецтва, але при цьому шукали нові фігуративні, наративні, драматичні та антропологічні сенси у житті та творчості. Основними рисами напрямку стали гуманізм, майстерність та артистизм. Напрямок розповсюдився за межі України вже на початку свого існування, став відомим за кордоном раніше, ніж

у себе вдома. На сьогодні ми маємо серії робіт відомих художників ар'єргарду – Матвія Вайсберга, Олени Придувалової, Олексія Аполлонова, про які пишуть наукові дослідження та матеріали у пресі. Але є митці напрямку, які ще не досліджені українськими мистецтвознавцями – це Ваган Ананян, Гражина Стриковська, Олександр Лірнер, Йосиф Бейлін, картини якого нам не вдалося знайти. Художній ар'єргард заслуговує увагу як мистецтвознавців, так і звичайних глядачів як раз своїм життєствердним зверненням до людей, яке

так важливо у складні воєнні часи. Тому що ар'єргард не тільки «прикриває спину», що є немаловажним захистом зараз, він заряджує на оптимізм та дає натхнення.

Матеріали й теоретичні дослідження роботи можуть бути використані під час написання статей, наукових досліджень, праць з історії сучасного українського мистецтва, навчальних посібників, під час викладання історії культури та мистецтва в навчальних закладах та в процесі підготовки художників та істориків мистецтва.

Література:

1. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua>.
2. Андрій Мокроусов. Анабазис чотирьох у просторі нового мистецтва. Стаття до виставки «Anabasis». Київ. 1993 рік. URL: https://uartlib.org/downloads/Anabasis_uartlib.org.pdf
3. Андрій Мокроусов. Час світу. Стаття до виставки Матвія Вайсберга «Час світу. Живопис та графіка». Київ. 1995 рік.
4. Матвій Вайсберг. Продовження слідує. Спогади. Харків. Фоліо. 2023 рік. 477 с.
5. Інна Булкина. Матвій Вайсберг. Живопис. Альбом. Київ. Видавничий дім Антиквар. 2019 рік. 480 с.
6. Віктор Карпов. Антропний принцип творчості Матвія Вайсберга. Архітектура, будівництво, дизайн в освітньому просторі : колективна монографія. Рига. Латвія. Baltija Publishing. 2021. С. 328–340. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/52341/1/328-340-%d0%9a%d0%b0%d1%80%d0%bf%d0%be%d0%b2.pdf>

References:

1. Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Explanatory dictionary of the Ukrainian language]. Retrieved from <https://slovnyk.ua/> [in Ukrainian].
2. Andrii Mokrousov. Anabazys chotyrokh u prostori novoho mystetstva. Stattia do vystavky «Anabasis» [Anabasis of four in the space of new art. Article for the exhibition «Anabasis»]. Kyiv. 1993. Retrieved from https://uartlib.org/downloads/Anabasis_uartlib.org.pdf [in Ukrainian].
3. Andrii Mokrousov. Chas svitu. Stattia do vystavky Matvii Vaisberha «Chas svitu. Zhyvopys ta hrafika» [Time of the world. Article for the exhibition by Matviy Vaisberg «Time of the World. Painting and Graphics»]. Kyiv. 1995.
4. Matvii Vaisberg. Prodovzhennia sliduie. Spohady [Continuation follows. Memories]. Kharkiv. Folio. 2023. 477 s.
5. Inna Bulkina. Matviy Vaisberg. Zhyvopys. Albom [Matviy Vaisberg. Paintings. Album]. Kyiv. Vydavnychiy dim Antykvary. 2019. 480 s. [in Ukrainian]
6. Viktor Karpov. Antropnyi pryntsyp tvorchosti Matvii Vaisberga [The anthropic principle of Matviy Vaisberg's work]. Arkhitektura, budivnytstvo, dyzain v osvitnomu prostori : kolektyvna monohrafiia. Riga. Latviia. Baltija Publishing. 2021. S. 328–340. Retrieved from <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/52341/1/328-340-%d0%9a%d0%b0%d1%80%d0%bf%d0%be%d0%b2.pdf>